

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2018

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.36975](https://doi.org/10.12681/mnimon.36975)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

KARAMANOLAKIS B. (2024). Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2018. *Μνήμων*, 36(36), 415–418. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36975>

προς τον εικοστό αιώνα και αδιαμφισβήτητα, όπως μας λέει, στα χρόνια του Μεσοπολέμου: λιγότερη αποσιώπηση ή συγκάλυψη της σεξουαλικότητας, μεγαλύτερη αποδοχή της δημόσιας δράσης των γυναικών, χαλάρωση του γονεϊκού μοντέλου, περισσότερη ευρυχωρία συναισθηματικής έκφρασης, σημειώνονται από τη Βασιλειάδου ως ενδείκτες μιας ιστορικής αλλαγής στην υφή των οικογενειακών δεσμών. Η συγγραφέας επιλέγει να εντοπίζει με σαφήνεια, σε όλα τα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου, τα χρονικά σημεία στα οποία σημειώνεται η ιστορική καμπή χωρίς, ωστόσο, να εξηγεί τους λόγους και τις προϋποθέσεις της αλλαγής που διαπιστώνει. Είναι μια επιλογή με την οποία μπορεί κανείς να διαφωνήσει χωρίς, εντούτοις, να μειώσει στο ελάχιστο τη σημασία των ιστορικών ευρημάτων της μελέτης. Μια τέτοια συζήτηση έχει βέβαια ενδιαφέρον, αλλά βρίσκεται έξω από την προοπτική του συγκεκριμένου έργου. Αντιθέτως, στην προοπτική του βιβλίου εντάσσεται ένα ακροτελεύτιο ανοικτό ερώτημα: οι νέες συναισθηματικές εκφορές που παρατηρούνται με αυξανόμενες πυκνώσεις κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα συνιστούν άραγε μια μετάβαση από την ηθική των συναισθημάτων στην αναγνώριση της αυταξίας τους; (σ. 210).

Παλαιότερες μελέτες που καταπιάστηκαν με παραλλαγές του παραπάνω ερωτήματος σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα θεώρησαν τον πολλαπλασιασμό της συναισθηματικής έκφρασης μέτρο για την ποιότητα της συναισθηματικής ζωής¹ ή τεκμήριο για τον εκδημοκρατισμό της οικειότητας.² Να είναι άραγε έτσι; Να ένας ενδιαφέρων τρόπος να τελειώνει ένα ερευνητικά προκλητικό ιστορικό βιβλίο: προετοιμάζοντας την επόμενη προκλητική ερώτηση.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2018, X+348 σ.

Το βιβλίο της Κατερίνας Γαρδίκας αποτελεί, αναμφίβολα, τη σημαντικότερη δημοσιευμένη μονογραφία που διαθέτουμε σήμερα για την ιστορία της ελονοσίας στην Ελλάδα, της διάχυσης και της αντιμετώπισής της. Και μάλιστα για την πλέον διαδεδομένη ασθένεια στον ελληνικό χώρο, την πρωταρχική κρατική υγειονομική μέριμνα για περίπου 140 χρόνια. Παράλληλα, όμως, αποτελεί και μια υποδειγματική μελέτη για τον τρόπο που μπορεί η ελληνική εμπειρία να ενταχθεί σε μια διεθνή συζήτηση. Η Γαρδίκας έρχεται να προσφέρει σε αυτή τη συζήτηση την περίπτωση μιας χώρας με τους υψηλότερους δείκτες ελονοσίας στον πληθυσμό, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και παράλληλα με την μεγαλύτερη χρήση κινίνης. Η Γαρδίκας τοποθετεί αυτή τη μοναδικότητα στα ευρωπαϊκά και

1. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1977.

2. Anthon Giddens, *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1992.

διεθνή πλαίσια, χρησιμοποιώντας συγκριτικά μια εκτεταμένη διεθνή βιβλιογραφία και παράλληλα συνομιλώντας με μια σειρά θεωρητικών σχημάτων. Παράλληλα, όμως, προσφέρει και μια άριστα τεκμηριωμένη μελέτη, από έναν πλούτο αρχείων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, που καλύπτει σημαντικά κενά στην ελληνική βιβλιογραφία.

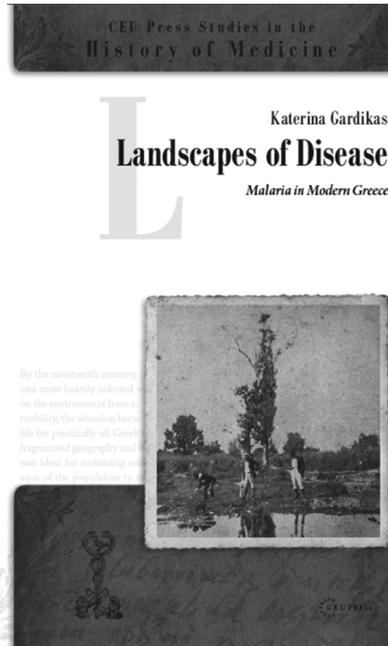
Το βιβλίο διηγείται την ιστορία της ελονοσίας στην Ελλάδα από τη σύσταση του ελληνικού κράτους έως τη δεκαετία του 1970, όταν πρακτικά η ασθένεια εξαφανίζεται. Και επί της ουσίας επιχειρεί να αναδείξει όλους εκείνους τους παράγοντες, βιολογικούς, περιβαλλοντολογικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς, που δικαιολογούν τη μοναδικότητα της ελληνικής περίπτωσης. Για το σκοπό αυτό η συγγραφέας εκκινεί από μια γενική περιγραφή της διαδρομής της ασθένειας παγκοσμίως και στην Ελλάδα, εστιάζοντας σε μια σειρά από βιολογικές και γεωγραφικές παραμέτρους που συνδέονται με την ανάπτυξη και την εξέλιξή της, διηγούμενη μια μακρά και σύνθετη ιστορία. Στη συνέχεια χρησιμοποιεί μια έννοια κλειδί για το ελληνικό τοπίο, εκείνη του «γεωγραφικού κατακερματισμού», για να εξετάσει μια σειρά από παράγοντες που αφορούν τη διάχυση της ασθένειας, όπως το περιβάλλον, το κλίμα, τις διαφορές μεταξύ της ενδημικής και της εποχικής ελονοσίας, αναλύοντας μια σειρά από μικροϊστορίες τόπων όπου αναπτύχθηκε η ασθένεια στο ελληνικό κράτος. Στην επόμενη ενότητα αναδεικνύει έναν άλλον διαχωρισμό, ιδιαίτερα κρίσιμο για το αντικείμενό της, τον διαχωρισμό ανάμεσα στον πόλεμο και στην ειρήνη, αναφερόμενη σε ανθρώπινες δραστηριότητες, όπως η γεωργία, η βιομηχανία, η αστική ανάπτυξη. Το κύριο ερώτημα αφορά το πώς επηρεάζεται η ζωή κυρίως των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων από την ασθένεια στο πλαίσιο πολεμικών ή ειρηνικών περιόδων. Στο τελευταίο κεφάλαιο η Γαρδία μελετά την ιστορία της υγειονομικής περίθαλψης, τις θεραπευτικές προτάσεις, τη σχέση των γιατρών με τους ασθενείς, τη μεταφορά της δυτικής γνώσης, τη χρήση του κινίνου.

Το βιβλίο της Κατερίνας Γαρδία αποτελεί μια από τις πρώτες ελληνικές ιστορικές μελέτες που επικεντρώνονται στην ασθένεια στην ενδημική μορφή της αλλά και ως επιδημίας. Επικεντρώνεται στη σημασία των βιολογικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, καθώς και στην αλληλεπίδρασή τους με τις κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες στο ελληνικό κράτος. Τη μελετά ως ένα εγχώριο προϊόν, αλλά και γράφοντας για την επιδημία, ως ένα πραγματικά παγκόσμιο φαινόμενο, ένα φαινόμενο που διασχίζει πολιτικά και πολιτισμικά όρια.

Η Κατερίνα Γαρδία είναι μια δόκιμη ιστορικός με μακρά θητεία και ένα ιδιαίτερα σημαντικό έργο σε αυτό που θα ονομάζαμε πολιτική ιστορία. Εύλογα, νομίζω, ότι η στροφή της προς την ιστορία της υγείας γεννά ένα ερώτημα. Το ερώτημα του πώς αφήνεις πίσω σου αυτά για τα οποία δούλεψες χρόνια, αναζητώντας το καινούργιο, πώς επανασυγχροτείς τον κόσμο σου, γιατί τι άλλο παρά «ο κόσμος σου» είναι αυτό που μελετάς. Εντέλει, τι τις κάνεις τις αποσκευές σου, πού πάνε όλα εκείνα που τόσα χρόνια έχεις χτίσει; Η συγγραφέας πήρε μαζί της τις αποσκευές της και στο καινούργιο της ταξίδι, κατασκευάζοντας με αυτές ένα γερό υπόστρωμα πάνω στο οποίο ακούμπησε τα νέα της ερωτήματα. Σε αυτή την κατεύθυνση ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη η επιλογή της χρονικής περιόδου. Εάν το τέ-

λος σηματοδοτείται από την εξαφάνιση της νόσου, η αρχή προκύπτει μέσα από μια επιλογή πολιτικής υφής, εκείνη της ίδρυσης του κράτους. Εύλογη αρχή καθώς—το παρατηρούμε και σε άλλες μελέτες που εγγράφονται στην ιστορία της υγείας—είναι πολύ δύσκολο στην προ του 1821 περίοδο να βρεις στοιχεία και πηγές φτιάχνοντας σειρές που θα σχημάτιζαν συνέχειες. Η αναγκαστική, όμως, αυτή επιλογή συνδέει αναπόδραστα τη διάχυση και την αντιμετώπιση της ασθένειας με έναν νεωτερικό θεσμό, εκείνο του κράτους. Σε ένα προνομιακό, δηλαδή, πεδίο για την συγγραφέα.

Πώς, λοιπόν, η συγκρότηση και ανάπτυξη ενός κρατικού σχηματισμού επηρεάζει τη διάδοση της ασθένειας και ιδιαίτερα τους αγροτικούς πληθυσμούς που αποτελούσαν το κατεξοχήν θύμα της; Σε αυτό το ερώτημα η Κατερίνα Γαρδίκια απαντά μέσα από ένα σύνολο μικροϊστοριών που καταγράφουν τις διαφορετικές μέσες στο χώρο και στο χρόνο απαντήσεις, συγκροτώντας ένα σύνθετο τοπίο. Και κυρίως φωτίζοντας με άλλο τρόπο αυτό που θα ονομάζαμε αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Η μετακίνηση των πληθυσμών των ορεινών περιοχών προς τις πεδιάδες για αγροτικές καλλιέργειες μεταμόρφωσε την ύπαιθρο και παράλληλα αύξησε την πληθυσμιακή πυκνότητα και κινητικότητα, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, πολλαπλασιάζοντας τα θύματα της ελονοσίας. Η ανάπτυξη των οδικών και σιδηροδρομικών επικοινωνιών διευκόλυνε, πέρα από τη μεταφορά των ανθρώπων και των εμπορευμάτων, και εκείνη των λοιμώξεων. Η υποχρεωτική στρατολόγηση του ανδρικού πληθυσμού, στη δεκαετία του 1880, εξέθεσε ένα πολύ μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού σε ένα περιβάλλον μολυσματικών ασθενειών. Η επέκταση των κρατικών συνόρων και κυρίως η εγκατάσταση ενός πολύ μεγάλου πληθυσμού προσφύγων σε τόπους όπου κυριαρχούσε το μικρόβιο οδήγησε στην εμφάνιση νέων επιδημιών. Από την άλλη πλευρά οι ανεπάρκειες της ελληνικής κρατικής μηχανής προσδιόρισαν και την αντιμετώπιση της ασθένειας. Όπως αναδεικνύει η Κατερίνα Γαρδίκια, η οικονομική αδυναμία του ελληνικού κράτους στις αρχές του 20ού αιώνα να προχωρήσει σε μεγάλης κλίμακας περιβαλλοντικές παρεμβάσεις, όπως οι αποστραγγίσεις για τον έλεγχο των κουνουπιών, οδήγησε στην ολοένα και μεγαλύτερη χρήση της κινίνης που αποτέλεσε μέρος της ιατρικής, υγειονομικής κουλτούρας των αγροτικών πληθυσμών. Παράλληλα, η έλευση των προσφύγων της Μικρασιατικής εκστρατείας οδήγησε στις ξένες υγειονομικές αποστολές και, μετά την Κατοχή, στην εκτεταμένη χρήση του DDT για

την καταπολέμηση της ασθένειας. Είναι άλλωστε το τελευταίο που υπερβαίνοντας τον γεωγραφικό κατακερματισμό της χώρας συντέλεσε, παρά την αλόγιστη χρήση και τις παραινέσεις, καθοριστικά στην εξαφάνιση της ασθένειας.

Είναι τελικά, λοιπόν, το κράτος και οι επιλογές του που προσδιόρισαν, σε συνδυασμό με τους βιολογικούς και γεωγραφικούς παράγοντες, τις διαδρομές της ασθένειας; Η Γαρδίκια αναδεικνύει δυο άλλους παράγοντες. Καταρχάς τους ίδιους τους πληθυσμούς που υπέστησαν την ελονοσία, κυρίως τους αγροτικούς. Δεν αντιμετωπίζει τον πληθυσμό αυτό ως μια παθητική μάζα που απλώς υφίσταται την ασθένεια. Αντιθέτως αναδεικνύει το πώς η ασθένεια συνδέεται με τις επιλογές που οι ίδιοι οι πληθυσμοί κάνουν, τις μετακινήσεις τους για εξεύρεση εργασίας, την παραμονή τους σε τόπους που η ελονοσία επιπολάζει, αλλά που από την άλλη είναι αποδοτικοί στην καλλιέργεια, τη χρήση της κίνησης ως μέσου εύκολης αντιμετώπισης. Η Γαρδίκια αναδεικνύει το πώς η ασθένεια και η αντιμετώπισή της αποτελούν μέρη της κουλτούρας αυτών των πληθυσμών. Αυτό δεν σημαίνει ότι το θεραπευτικό αίτημα δεν υπάρχει. Αντιθέτως υπάρχει και είναι ισχυρό, σηματοδοτώντας και την παρουσία του τρίτου παράγοντα, εκείνου της ιατρικής και των ιατρών. Σωστά, θεωρώ, η Γαρδίκια επισημαίνει την αντιμετώπιση της ελονοσίας ως ενός από τους κύριους παράγοντες διαμόρφωσης του ελληνικού υγειονομικού συστήματος. Η Γαρδίκια δεν ενδιαφέρεται να αναλύσει τον ιατρικό λόγο ως έναν λόγο εξουσίας. Στέκεται περισσότερο στη συμβολή αυτού του λόγου στην αναμόρφωση των συνθηκών ζωής των ανθρώπων μέσα από ένα συνεχή διάλογο που από τη μια τροφοδοτείται από την δυτική ιατρική, αλλά από την άλλη έχει να αντιμετωπίσει τις υπάρχουσες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες αλλά και τις κυρίαρχες νοοτροπίες. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι εξελίξεις στην ιατρική επιστήμη, η ανακάλυψη στο τέλος του 19ου αιώνα της αιτιολογίας της ασθένειας, η ανακάλυψη της κίνησης, η χρήση του DDT αποτελούν ιατρικές αλλαγές που επηρεάζουν την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της. Όπως κάθε καλό ιστορικό βιβλίο, το ανά χείρας βιβλίο ακόμη και εάν τυπικά εγγράφεται σε αυτό που θα λέγαμε ιστορία της υγείας στην πραγματικότητα αφορά το σύνολο της ελληνικής ιστορίας του 20ού αιώνα, είναι μια λοξή ματιά σε όλη της τη διαδρομή.

Το βιβλίο της Κατερίνας Γαρδίκια έρχεται να προστεθεί σε μια βιβλιογραφία γύρω από την ιστορία της υγείας στη χώρα μας που τα τελευταία χρόνια διευρύνεται συνεχώς. Νέες μελέτες και οπτικές προστίθενται στις υπάρχουσες, ανοίγοντας ένα καινούργιο τοπίο. Οι ψυχικές ασθένειες, η φυματίωση, ο ευγονισμός, η ιστορία του υγειονομικού δικτύου, οι ιστορίες νοσηλευτικών ιδρυμάτων αποτελούν πλέον αντικείμενο μεταπτυχιακών εργασιών και διδακτορικών. Σε όλη αυτή την ανάπτυξη η Κατερίνα Γαρδίκια έχει το δικό της μερίδιο μέσα από τη διδασκαλία, τα σεμινάρια, με την πρωτοβουλία της για τη συγκρότηση του Δικτύου της Ιστορίας της υγείας, το οποίο έχει ήδη συγκεντρώσει σημαντικές δυνάμεις. Με το βιβλίο αυτό αφήνει το δικό της στίγμα, ένα στίγμα όπως και η ίδια χαμηλόφωνο και λιτό αλλά πολύ ουσιαστικό και ρηξικέλευθο.